

Logika dejín*

DANIEL RAPANT

Pred štyridsiatimi rokmi, 30. októbra 1968, bol na Bratislavskom hrade slávnostne podpísaný zákon o federácii, ktorý vstúpil do platnosti 1. januára 1969, následkom čoho, ako súčasť ČSSR vznikla Slovenská socialistická republika. Pred jeho schválením prebehla v šesťdesiatych rokoch na Slovensku – popri iných témach – diskusia o usporiadaní pomeru Slovákov a Čechov v spoločnom štáte a priestor našla aj na stránkach týždenníka Kultúrny život. Do diskusie sa zapojil aj významný slovenský historik profesor Daniel Rapant (1897-1988), ktorý bol už v tom čase na dôchodku. V štúdiu upozornil na potrebu riešiť aj problém Moravy v rámci trialistického štátoprávneho usporiadania (za sídlo federálnych orgánov navrhol Bratislavu pre jej ústrednú polohu, a za „slovenské sídlo“ Banskú Bystricu) a ponúkol spôsob riešenia otázky menšín (vo forme volenej zastupiteľskej reprezentácie). Dotkol sa aj otázky reformy slovenského pravopisu (s reformou z roku 1953 sa nevedel zmieriť) a jej prepojenosti s politikou.

Štúdiu Logika dejín – spolu s ďalšími tromi článkami D. Rapanta – už publikoval Rudolf Chmel v Slovenskej otázke v 20. storočí (Kalligram 1997). Naša verzia vychádza priamo z textu uverejneného roku 1968 v 33. čísle časopisu Kultúrny život. Edícia z r. 1997 obsahuje (v dôsledku nesprávnej interpretácie chybných miest, ktoré sa vyskytujú už v originálnom texte) niekoľko významových posunov. Napríklad v spojení „vo forme národných výborov a rad rozličných stupňov“ stačilo opraviť chybné „rad“ na „rád“ (genitív plurálu slova rada), ale vo verzii z roku 1997 nájdeme trochu krkolomné „a v rade rozličných stupňov“; ako kuriozitu možno uviesť slovo medzítka (čiže úradný orgán; ide o starší slovenský administratívny kalk z maďarčiny), ktoré narobilo šarapatu: D. Rapant ho použil v spojení „obracali by sa priamo (na tejto úrovni) na krajinské medzítka“ – ibaže redaktor KŽ zrejme slovo nepoznal a Rapantove nespisovné „medzítka“ preto dešifroval ako rovnako nespisovné „merítka“ – a odtiaľ bol už len krôčik – bez ohľadu na význam kontextu – k mechanickej spisovnej podobe „meradlá“ z roku 1997. Vo verzii z roku 1997 sa dôsledný Rapantov pravopis „Slovenský štát“ dôsledne upravuje na „slovenský štát“, čo považujeme za neodôvodnený zásah. V porovnaní s edíciou z r. 1997 sme dôslednejšie aplikovali súčasnú jazykovú normu (lexikálnu a pravopisnú).

Martin Brtko**

* Esej pôvodne vyšla v časopise *Kultúrny život*, 1968, č. 33, s. 8-9.

** Mgr. Martin Brtko (1975) je interným doktorandom v Historickom ústave SAV v Bratislave (history.sav.sk). Venuje sa problematike prvej ČSR so zameraním na kultúrne styky s Francúzskom a pôsobenie slovenských študentov vo Francúzsku.

I. Historické dianie

Logikou dejín nemienime tú logicistiku historickej vedy, teda súhrn logických a metodologických pravidiel a postupov, prostredníctvom a pomocou ktorých historik objavuje minulosť, prípadne uvažuje o možnostiach a hraniciach tejto činnosti, ale logiku v hlbšom zmysle, ktorá sa uplatňuje v imanentnom dejinnom vývine. Teda niečo ako určitú zákonitosť, pravidelnosť v historickom dianí. Pravda, zákonitosť, pravidelnosť na vyššom stupni. Nie zákonitosť mechanickú, iba kauzálnu (sled udalostí zapríčinených rozličnými činiteľmi), vonkajšiu, ale hlbšiu, vnútornú, organickú, štrukturálnu, všímajúcu si i zmysel tohto diania bez toho, že by sa s ním stotožňovala. (I tu nám ide o zmysel vnútorný, imanentný, nie vonkajší, interpretačný.) Zmysel dejín v obvyklom význame je už hodnotenie historického vývinu, teda výsledku logiky dejín. Logiku dejín v našom zmysle nevystihuje ani v tomto súvisе často používaný termín dialektika dejín, označujúca zhruba zasa len dejový ráz-nárazový priebeh dejín, nie však ich podstatu, logiku. Logika dejín obsahuje totiž okrem uvedených aspektov, a v našom ponímaní predovšetkým, aj istú dávku etickosti (retribučná zložka, spravodlivosť), teda niečo, čo sa podľa biblickej predstavy mstí do tretieho až štvrtého pokolenia – dejiny sú i tu nemilosrdnejšie, lebo ich odplata nie je individuálna, ale kolektívna, a predovšetkým nie je obmedzená a ani viazaná na toho istého rodového alebo iného spoločenského (národného, štátneho) nositeľa, a čo sa vari bežne nazýva Nemezis dejín. Najzrejmější príklad v prítomnosti v tomto smere by bolo možno azda uviesť (podľa nás bežnými liberalizačnými prostriedkami neriešiteľný) problém černochoch (dovážaných tu pred stáročiami do otroctva) v Severnej Amerike.

Z povedaného vyplýva, že zo spomenutých synonym logike dejín najbližšia a jej podstatu najlepšie vystihujúca by bola (vnútorná, štrukturálna, nie výlučne mechanická, mechanicko-kauzálna) zákonnosť dejín, ktorou by sme sa preto radi na tomto mieste stručne (nie vyčerpávajúco a nie na vedeckej, ale len popularizačnej úrovni) zaoberali bližšie.

V tejto súvislosti by sa hneď na začiatku žiadalo zdôrazniť, že táto (historická) zákonitosť nemôže a nesmie byť chápaná podľa vzoru zákonitosti v prírodných vedách, teda v strohej platnosti akéhosi mravného zákona bez výnimky. Historická skutočnosť je – na rozdiel od skutočnosti prírodovednej – oveľa komplikovanejšia a viac vystavená pôsobeniu náhodných (i keď nie nedeterminovaných) činiteľov. Najmä i preto, že dejepis zaujímajú z nej predovšetkým jednotlivé, individuálne i kolektívne, udalosti (i tieto posledné chápe história v duchu svojej názornosti individualizovane), kde podiel – i keď inak determinovanej náhodnosti je (v dôsledku výberovej možnosti pri voľbe cieľov a k ich uskutočneniu vedúcich prostriedkov, ako aj nie celkom predvídateľného reagovania ľudí na jednotlivé popudy) oveľa

väčši než vo vedách prírodných¹. Preto v dejinách hovoríme radšej len o určitej pravidelnosti (ktorej však ani takto nechýba určitá logickosť) ako o striktnnej prírodovednej zákonitosti v tom zmysle, že by z takto chápanej zákonitosti boli jednotlivé konkrétne historické udalosti presne odvoditeľné, ako je to v prírodných vedách. To, pravda, neznamená popieranie, že takéto určité zákonitosti, pravidelnosti, vývinové smerovania alebo dokonca i vývinové modely sú aj v histórii, a dejepis ich pri výklade minulosti (vedľa dominujúcej individuálnej kauzality) tiež berie do úvahy, i keď ich sám spravidla nepestuje. Ponecháva ich obvykle svojej príslušnej všeobecnej spoločenskej vede, sociológii, ktorej zo svojej strany prispieva zase konkrétnym materiálom.

Historické dianie je výslednicou rozličných činiteľov, a to jednak relatívne stálych, trvalých (geografických, klimatických, biologických, rasových), jednak viac-menej variabilných (rasa v ľudskom zmysle slova, civilizácia, kultúra, ľudská psychika, tradícia), respektíve viac-menej kontingentných (historické, i keď svojím spôsobom zasa len determinované historické dianie ako také). Druhú a tretiu skupinu by sme mohli celkom všeobecne chápať ako výsledok reakcie ľudstva na skupinu prvú – v tomto rámci do istej miery zásahom ľudskej činnosti, i keď v nepatrnej miere – podliehajúcu. Zákonitosť, pravidelnosť v dejinách je daná predovšetkým relatívnou nemennosťou dvoch skupín prvých, ale aj, i keď v menšej miere, určitou stálosťou spôsobu reakcie nimi vyvolanej.²

Základnou historickou kategóriou nie je čas (astronomický), ale trvanie: čas naplnený dianím, výsledkom to vzájomného zápasu tvorstva, ľudstva s obklopujúcim ho bližším i vzdialenejším životným prostredím, ako aj zápasu medzi sebou navzájom. Trvať môžeme totiž len za cenu vhodných odpovedí, reakcií na úlohy kladené nám týmto prostredím. To platí nielen o jednotlivcoch, ale aj o národoch, celých kultúrach a aj o ľudstve ako celku Organismus (individuálny i kolektívny), ktorý nevie vhodným spôsobom odpovedať na popudy (vonkajšie, ale aj vnútorné), ktoré sa naň valia, hynie a zahynie, ako sa to už aj stalo nielen s mnohými národmi, ale i s celými kultúrami. Logika dejín je pritom často taká, že zánik je tu niekedy privedený práve nevhodnou voľbou obranných prostriedkov. (Barbarizácia rímskeho vojenstva, určeného predovšetkým na obranu ríše práve proti týmto barbarom, plodenie robotníckej triedy, teda podľa Marxa vlastného hrobára, kapitalizmom atp.) Teda situácie, pripomínajúce antické tragédie. Príslušní činitelia totiž často zabúdajú, že moc síce veľa môže, nemôže však jedno, zmôcť samu seba. A keďže to nemôže, robí veci (v záujme vlastnej

¹ Naproti tomu často sa vyskytujúce rozlišovanie medzi individuálnou kauzalitou historickou a abstraktnou kauzalitou prírodovednou nie je na mieste, keďže kauzalita, uplatňujúca sa pri konkrétnej prírodovednej udalosti (výbuch, konkrétny chemický pochod atp.) je taktiež individuálna. Táto jej stránka nás však v prírodných vedách obyčajne nezaujíma.

² Pri všetkej rozmanitosti kolektívnej (napríklad národný charakter) a individuálnej základnej vlastnosti ľudskej psychiky od objavenia sa homo sapiens na Zemi, najmä však od doby historickej sa v podstate nezmenili. Menia sa len ich vonkajšie dobové prejavy. A je to práve táto okolnosť, ktorá nám umožňuje pochopiť konanie ľudí časovo od nás na tisícročia vzdialených.

zdanlivej záchrany), ktoré ju nakoniec premôžu. Pôsobenie prvých dvoch skupín sa tu uplatňuje obyčajne na úkor tretej skupiny v tom zmysle, že i po dokonca revolučných zmenách základné vývinové smerovanie určitých historických celkov sa nemení. (Napríklad konštanta v zahraničnej politike feudálnorevolučného Francúzska i napoleonského imperializmu alebo trvalosť snáh v ruskej zahraničnej politike dostať sa k Stredozemnému moru: Dardanely.)

Dejiny teda nie sú takým chaosom, ako by sa nám na prvý pohľad mohlo zdať. Je v nich predsa len určitá zákonitosť, pravidelnosť, cieľavedomosť, logika. Podstatu dejín preto vari najlepšie vystihuje charakteristika (jedna z mnohých), že dejiny sú vždy tie isté (opakujú sa), len vždy trochu inak (*Historia semper idem, sed alter.*) Kým však zákonitosť vlastná, pravidelnosť, je viac retrospektívna, logika je viac perspektívna, do budúcnosti obrátená. Zákonitosť, pravidelnosť tu predstavuje akýsi rámec amplitúdy ľudskej činnosti. O jeho vyplnení rozhoduje zväčša logika. Na jej základe možno stanoviť v historickom vývine určitý vývinový trend. Rozumná a informovaná politika sa má riadiť týmto naberaním smeru historického vývinu a môže sa pokúsiť podchytiť ho. Pravda, ak sú na to vhodné predpoklady. Rozpoznať pravý dejinný moment (to nie sú akékoľvek chvíľkové, často klamné konštelácie) je štátnikovou úlohou, ale i skúškou. K rozpoznanej logike dejín musí tu z jeho strany pristúpiť ešte aj určitá štátnická intuícia, ktorá mu umožní vidieť budúcnosť ako perspektívne pozmenený odraz (obrátenú projekciu) minulosti. V tejto schopnosti možno súčasne vidieť aj rozdiel medzi skutočným štátnikom a obyčajným politikom.

Politici totiž (zo sebazáchovy individuálnej i kolektívnej) obyčajne postupujú opačne. Znásilňujú prirodzený vývin a nútia ho priberať na útočnosť. Namiesto pokojných vývinových riešení nastupujú riešenia násilné, ktoré potom vo svojom rozbehnutí často dospievajú ďalej, než by vývinovo bolo odôvodnené a zdravé. Takto dochádza k znásilneniu na opačnom konci. Prirodzený vývin, ktorý jednako len nie je možné zastaviť, ale ani znásilniť, vyrovná časom obe tieto krajnosti a zase vráti beh vecí do ich prirodzeného vývinového koryta.

II. Česko-slovenský problém

Jedným zo základných smerovaní dejinného vývinu je emancipačný trend, emancipačná snaha nižších, podrobených, utláčaných činiteľov. Jednotlivcov, jednotlivých tried, a i celých národov. Emancipácia osobná, hospodárska, politická, sociálna a i národnostná. Hnacou silou je tu postupujúca demokratizácia verejného a spoločenského života, ktorá nakoniec umožňuje ustanoviť sa znova ako národ i etnickým skupinám, ktoré v dôsledku nepriaznivého dejinného vývinu stratili svoju niekdajšiu národnú i štátnu samostatnosť, ba dokonca i takým, ktoré ju nikdy nemali.

Celé dejiny ľudstva sa skladajú z dejín jednotlivých jeho častí, jednotlivých štruktúr v jeho rámci, pričom menšie, nižšie štruktúry sa postupne zaraďujú do štruktúr väčších, vyšších až po štruktúru najobsiahlejšiu, ktorou je ľudský rod ako celok. Jednou (a to dôležitou) štruktúrou v ňom je i národ, vývinovej logike ktorého (tentoraz vo vzťahu česko-slovenskom dnes najaktuálnejšom) by sme sa tu chceli venovať.

Ustanovením sa slovenského národa v prvej polovici XIX. storočia v osobnosť zatiaľ len mravnú, slovenský národnostný vývin nebol, prirodzene, završený. Takto ustavená mravná osobnosť snažila sa ustaviť a dovŕšiť svoj vývin aj ako jednotka politická jednak v rámci bývalého Uhorska, jednak v rámci bývalej Rakúsko-uhorskej monarchie. Ani jedno, ani druhé sa však nepodarilo. Predovšetkým pre národnostnú úzkoprsosť Maďarov, ktorým sa síce vždy podarilo prekaziť slovenské politicko-emancipačné snahy, no nepodarilo sa im vstrebať do seba slovenské etnikum. Jednak pre svoju kultúrnu a hospodársku slabosť, predovšetkým však pre svoju triednu uzavretosť, v dôsledku ktorej si mohli postupne prisvojovať (a to po celú epochu svojich uhorských dejín) len inonárodné vrstvy (kultúrne, hospodárske, predovšetkým však spoločensky) vyspelejšie. Vcelku by bolo možno povedať, že slovenské etnikum bolo zachované viac touto cudzou ako vlastnou zásluhou. Slováci sa oslobodili až r. 1918, predovšetkým českou pomocou s využitím priaznivej dejinnej konštelácie, ktorá Čechom i Slovákom umožnila konštituovať sa nielen politicky (čo Česi mali aj predtým), ale dokonca i štátne. Týmto spojením v spoločnom štáte s Čechmi sa slovenský národný a politický vývin, pravda, nekončí, ba v istom zmysle sa iba začína.

Do spoločného štátu nevstupovali Česi a Slováci s rovnakými predpokladmi. Boli tu značné rozdiely po stránke hospodárskej, politickej i kultúrnej, najmä však po stránke národnej (rečovej a i sociopsychickej). I keď Slovensko bolo relatívne dosť priemyselným krajom Uhorska, práve tak ako Čechy v Rakúsku, bolo Slovensko aj v tomto ohľade voči Čechám pomerne zaostalé. Nie však natoľko, aby nepredstavovalo vážnu konkurenciu českému priemyslu. Dôvody konkurenčné, najmä však jednostranne racionalizačné snahy viedli k postupnému odbúravaniu slovenského priemyslu namiesto žiaduceho opačného postupu bez ohľadu na sociálne dôsledky tohto postupu. Slovensko, pokryté vo svojej väčšej časti horami, sa začína predstavovať (a to i zo slovenskej strany) ako kraj prevažne poľnohospodársky (čo bolo vzhľadom na skutkový stav aj pravda) a po tejto stránke voči českým priemyselným krajom do istej miery doplnkový (hoci české poľnohospodárstvo bolo nepochybne významnejšie a najmä pokročilejšie), ktorému v priemyselnom ohľade pripadá najviac ak úloha surovínovej základne. Slovensko sa voči Čechám postupne dostáva do pomeru polokoloniálneho, v akom bolo (pred dualizmom) celé Uhorsko voči Rakúsku.

V tomto pomere je, pravdaže, tiež určitá logika. Logika pomeru národa vyvinutého k národu, ktorý svoj vývin ešte nedovŕšil. Národy vyvinuté, len čo dosiahli vrchol svojho vývinu,

nedbali by zastaviť vývin iných menej vyspelých národov, ba podľa možnosti ich pripraviť o národnosť alebo si ich (prípadne len hospodársky) podmaniť, ich celkový vývin podviazať. Československý pomer po oslobodení z r. 1918, ovplyvňovaný ešte aj československo-osloboditeľskou ideológiou, je v tomto ohľade do istej miery typický.

Nespokojnosť, vyplývajúca z tejto diskriminácie, bola ešte zväčšovaná českými snahami politicky i národne zjednocovacími, centralizačnými. Je nesporné, že Slováci boli oslobodení (najmä vo vzťahu zahraničnom) ako súčasť (vetva) československého národa. Sami, ako osobitný slovenský národ, by sa nijako neboli domohli slobody. Na druhej strane však vo vzťahoch vnútropolitických Slováci vystupovali voči Čechom vždy a všade ako osobitná národná jednotka, nárokuje si vždy určitú vnútroštátnu samosprávu, autonómiu, či sa už označovali vetvou alebo národom. Táto autonómia sa neuskutočnila a spočiatku vzhľadom na slovenskú národnú nevyspelosť (národne uvedomelé vrstvy predstavovali len nepatrnú časť národa, prevládali vrstvy neuvedomelé a v značnej časti novým pomerom i nepriateľské: zmaďarizovaná inteligencia, prevažná časť štátnych zamestnancov atď.) ani byť nemohla. Už za (inak postupne odumierajúceho) ministerstva s plnou mocou (akousi absolutistickou náhradkou, vynútenou mimoriadnymi a od českých odchylnými slovenskými pomermi) nastupuje ostrý centralizačný a unifikačný kurz, umožňovateľom ktorého malo byť i župné zriadenie, uzákonené práve na naliehanie slovenských poslancov Národného zhromaždenia voči českému odporu, pridržajúcemu sa krajinského zriadenia. Župné zriadenie bolo uskutočnené len na Slovensku (pravda, bez korigujúceho celoslovenského zväzu žúp). Táto nejednotnosť a proticentralizačná nespokojnosť na Slovensku a z nej prameniace autonomistické požiadavky ľudovej a národnej strany majú potom za následok rozšírenie krajinskej formy samosprávy aj na Slovensku. Symbolom zmenených pomerov je, že prvým krajinským prezidentom na Slovensku je príslušník ľudovej strany, ktorá medzitým prešla hodný kus cesty za svojim konečným cieľom samostatného slovenského národa.

Hospodárska a politická nespokojnosť neboli jediné, ba ani len hlavné pramene slovenského autonomistického hnutia, i keď naň podstatne vplývali. Boli nimi asimilačné československé pokusy zo strany niektorých českých kruhov, snažiacich sa uskutočňovať československú národnú jednotu v zmysle pôvodných osloboditeľských úmyslov. I keď tu zatiaľ išlo len o výpravy niektorých šovinistických českých kruhov (v správe i školstve prevládal, pravda, aj v dôsledku vzráhajúceho sa slovenského odporu, znásobeného na strane ľudáckej ešte i netaktnou, i keď len ojedinelou protináboženskou propagandou, pričom išlo v podstate i o spory medzi pokrokovejšími a reakčnejšími prúdmi, opierajúcimi sa však prevažne o náboženské cítenie ľudu), tieto nedomyšlené pokusy vyvolali na Slovensku veľa zlej krvi.

Podstatná zložka nespokojnosti na Slovensku mala svoj zdroj i v nedostatočnom zreteli na slovenský podiel v štátnych, školských a iných verejných službách, kde pôvodne nepochybne

potrebná výpomoc zo strany českej, myslená ako prechodný jav, stávala sa pomaly trvalou a jej prirodzené a žiaduce odbúravanie nijako nedržalo krok s potrebami dorastajúcej slovenskej inteligencie, pričom sa nepriaznivo uplatňovala i hospodárska kríza tridsiatych rokov.

Situácia sa ešte zhoršila po definitívnom odchode ľudovej strany do opozície (snahy o autonómiu boli, i keď inosmerne, posmeľované i zásadným národnosebaurčovacím postojom komunistickým) a do spolupráce s inonárodnými (domácimi, ale čiastočne i zahraničnými) opozičnými a nepriateľskými činiteľmi. Rozklad republiky, spôsobený predovšetkým Hitlerovou agresiou, nebolo už možné zadržať. Federatívna samostatnosť Slovenska v zmysle Žilinskej dohody prerastá pod tlakom pomerov vo vazalský Slovenský štát, zmetený (v súhlase s domácimi i zahraničnými túžbami po obnovení ČSR) Slovenským národným povstaním a víťaznou Červenou armádou. Slovenské národné povstanie bolo predovšetkým odbojom proti nacistickému násiliu, proti nacistickej nadvláde. Ďalej to bol živelný odpor proti klérovláde, snažiacej sa vo svojej obmedzenosti (medzi dvoma ateistickými veľmocami!) o vybudovanie „farskej“ republiky, nedbajúcej však často ani na základné zásady kresťanskej morálky. Nesvojprávny vznik Slovenského štátu, medzinárodná situácia (reštaurácia stavu 1938-1939), pocit vlastnej slabosti proti dvom mohutným protivníkom, v neposlednom rade však aj odpor voči obávanému klérofašistickému režimu i na prípadne oslobodenom Slovensku mali za následok kurióznny jav v dejinách: odboj Slovákov proti vlastnému Slovenskému štátu a boj za slobodnú a národnostne (federatívne) rovnoprávnú ČSR. Výsledky však v tomto druhom smere sklamali aj tentoraz a my stojíme znova pred problémom vyhovujúcej úpravy česko-slovenského pomeru na základni federatívnej, z ktorej bola stlačená na akýsi druh autonómie, viac-menej len symbolickej, v podstate pred akýmsi novým pokusom návratu k prameňom z r. 1945.

III. Symetria a asymetria

Problematika sa vyostruje do dilemy symetrického či asymetrického modelu pri nastávajúcej úprave. Lepšie povedané: všetky hlasy, najmä na slovenskej strane, sú za model symetrický, vidiac hlavnú príčinu zla v modeli asymetrickom, teda v tom, že na českej strane nemala SNR partnera a jej funkciu tam vykonávala čs. vláda, ktorá nie vždy náležite rozlišovala medzi záujmami českými a československými, respektíve slovenskými, ktoré často obetovala záujmom českým. Tu by sa žiadalo celkom nestrannne pripomenúť, že príčina deformácií nebola vlastne v asymetrickom modeli, ale v jeho jednostrannom využití a zneužití v českom záujme. Nesmieme zabúdať ani na to, že v rámci tohto asymetrického modelu mali Slováci značnú (spočiatku skôr federačnú) samostatnosť. Ako ju využili? Tento model sám osebe totiž pri náležitom zreteli na české, československé a slovenské záujmy práve v dôsledku svojej celoštátnosti by bol mohol byť predovšetkým povolaný náležite brať do úvahy jednotlivé

spomenuté záujmy a vzájomne ich vyrovnávať. No nestalo sa tak. Centrálné orgány, zaslepené českou predpojatosťou voči Slovákom, najmä pre udalosti za okupácie, a vedené nezdravým egoizmom, snažili sa Slovensko politicky, hospodársky a i národnostne udržať v takom stave závislosti, aby prípadné opakovanie minulosti, osamostatnenie, ba i len samostatnejšie postavenie Slovenska v rámci republiky bolo zásadne znemožnené. Slovensko bolo síce postupne industrializované, i keď jednostranne, v dôsledku čoho zamestnanosť tu síce vzrástla, no zisk plynul zväčša do Čiech. A Slovensko ostávalo v podstate i naďalej polokoloniálnom – i keď zastretejšom, rafinovanejšom – položení. A ostane navždy historickou kuriozitou, nie nedôstojnou slovenského odboja proti vlastnému štátu, že sa pritom uskutočňovali (za internacionálneho komunistického režimu) tajné centralisticko-šovinistické smernice, vypracované svojho času (1947) na tento cieľ bývalou národnosocialistickou stranou. Výsledok nedal na seba dlho čakať. Týmito postupmi sa totiž dospelo (celkom v duchu dejinnej logiky) práve k výsledku, ktorý sa mal zamedziť.

V dôsledku nového januárového prevratu sa zašlo tak ďaleko, že asymetrický model ako beznádejný opúšťa i česká strana. Začínajú sa však najmä na tejto strane objavovať rozličné ťažkosti, nie vždy bez recidivistických zvrátov do minulosti, pri uskutočňovaní federatívnej zásady, prijímanej, aspoň deklamačne, i na českej strane. Má byť nový federačný model dvoj- či trojstranný, otázka parity v prípade dvojstrannosti, otázka federálnych, spoločných a národných vecí (a v tomto rámci najmä otázka integrovaného, respektíve národného hospodárstva), postavenie národných menšín, postavenie národnostných menšín, to sú asi tak hlavné problémy, ktoré tu robia ťažkosti.

Dalo sa predvídať, že k Slovákom, bojujúcim o svoje zrovnoprávnenie, pripojí sa i bývalá moravsko-sliezská krajina, s ktorou sa pri poslednej štátoprávnej reforme naložilo ešte macošskejšie ako so Slovenskom, ktorému v okyptenej SNR bol ponechaný aspoň akýsi symbol národnej a administratívnej samostatnosti. Proti moravskej požiadavke akéhosi dualizmu trvá sa na slovenskej strane na riešení dualistickom, na podklade národnostnom, teda ako zrovnoprávnenie medzi českým a slovenským národom. Moravania sa pritom pokladajú zo slovenskej strany za Čechov, ba ide sa dokonca tak ďaleko, že aj moravskí Slováci sú ojedinele i zo slovenskej strany vyhlasovaní za súčasť ani nie českého národa, ale dokonca za časť českého etnika. Moravania sami sa síce pokladajú za „vetev“ českého národa (termín nám Slovákom dobre známy z čias nášho podobného postavenia v národe československom), jednako si však nárokujú na tomto a najmä na základe historicko-územnom podobné postavenie, aké budú mať Slováci na základe národno-územnom. Teda akýsi návrat k bývalej trojčlenitosti z posledného desaťročia prvej republiky.

Trialistické federatívne riešenie som r. 1946 navrhoval aj sám. Dodatočne sa ukázalo, že takémuto riešeniu bol v Londýne pri rokovaníach so zástupcami SNR naklonený i sám Beneš.

Základom pre všetky tri územia tu mal byť rozsah kompetencie, ktorý by si Slováci určili pre Slovensko (SNR) sami. Taká istá kompetencia by sa potom priznala aj dvom ostatným krajinským útvarom: českému a moravskému. Zo slovenskej strany sa vtedy národnostne prestížnický namietalo v podstate asi to isté čo dnes: chceme mať pomer dvojstranný, pomer národa slovenského k národu českému, chceme (dnešným termínom) model symetrický.

Symetrický model a dvojčlennosť nie sú však veci totožné. Symetrickosť môže byť troj-, ba i viacčlenná, keďže pozostáva v podstate v tom, aby jej jednotlivé členy boli v tom istom právnom postavení a nad nimi všetkými bola ústredná vláda ako samostatná moc, federálnym zložkám nadriadená a nespojená ani s jednou z nich. Dnešná asymetrickosť je práve v zmiešaní a spoločnosti národných (krajinských) orgánov českých s československými, pričom tento pomer bol doteraz dvojdielny, teda v uvedenom zmysle symetrický. A takým ostane, pravda, pri uvedených rozlišovacích náležitostiach, teda v pravom zmysle významu, i Moravanmi navrhovaný model trojčlenný. Územnosť moravského a českého člena predsa nijako nebráni tomu, aby slovenský člen bol konštituovaný na podklade národnostnom, keďže sa ani tento člen územnej organizovanosti nevzdáva, ba naopak, priam po nej volá. Morava by sa takto mohla stať spájajúcim a v prípade potreby vyrovnávajúcim členom medzi nami a Čechmi.

Z uvedených dôvodov by sme teda nemuseli byť proti moravskej požiadavke, ba za predpokladu, že tu ide o skutočnú túžbu Moravanov (a nie českú taktiku), mohli a mali by sme ju priam podporovať. Rozhodne sa nám však nepatrí Moravanov (dokonca svojich súkmeňovcov, moravských Slovákov) presviedčať, že sú Česi atp. Jedni i druhí budú vari najlepšie vedieť sami, kto a čím vlastne sú. Rozhodnutie samo však treba rozhodne ponechať Moravanom samým, najlepšie vari vo forme plebiscitu, ako si to aj sami želajú.

Trialistické riešenie by konečne nemuselo byť na prekážku ani toľme (zo slovenskej strany) želanému riešeniu od národa k národu, keďže je tu daná možnosť, že dva celky české (v ich rámci sa mieni tuším zo strany českej Moravanom priznať len autonómne postavenie) budú voči Slovensku vystupovať ako jeden celok s celkovým počtom hlasov, rovnajúcim sa počtu hlasov slovenských. Toto riešenie by, pravda, voči Slovensku diskriminovalo obe české jednotky. Na druhej strane v prípade rovnoprávnosti všetkých troch celkov by bolo diskriminované (a to s možnosťou majorizovania) zasa Slovensko. A keďže obavy z majorizovania (vedľa prestížnického hesla národ proti národu ako rovný s rovným) na Slovensku prevládajú, najlepším východiskom by tu vari boli protimajorizačné ustanovenia, že na platnosť celoštátnych zákonov by sa vyžadoval väčšinový alebo podľa povahy vecí kvalifikovaný súhlas všetkých troch federatívnych celkov. Teda kuriálny systém, celoštátny snem, skladajúci sa z troch snemov územných (národných), alebo čo by bolo ešte praktickejšie, z ich rovnopočetných delegácií. Pri nepatrnom počte vecí spoločných

(nezabudnúť na slovenskú veliacu a služobnú reč v slovenských plukoch, keď už nechceme federalizovať i armádu, pravda, pod spoločným velením a ministrom) by totiž jestvovanie osobitného celoštátneho parlamentu bolo inštitúciou dosť nákladnou a neproduktívnou. Pri spoločných ministerstvách (2-3) a inštitúciách (štátna banka a i.) by stačili spoločné kontrolné zbory, pri veciach, kde by sa vyžadoval jednotný postup, predbežná dohoda spoločného paritného výboru všetkých troch snemov. Platilo by to predovšetkým vo veciach hospodárskych, kde však hospodárska základňa sama mala byť federatívna. Väčšina vecí i tak bude patriť do právomoci snemov národných, najlepšie národných rád. Pri takomto postupe by sa prípadne nedospelo vždy k dohode. V tomto prípade by sa vec odložila až do zhody názorov alebo by sa federatívnym zložkám (ak by to povaha vecí pripúšťala) dala (do celkovej zhody) voľná ruka.

V skutočnosti, že na jednej strane pokladáme vec Moravanov za ich vlastnú záležitosť (kde by sme nemali negatívne zasahovať), na strane druhej sa ňou predsa len zaoberáme, netreba vidieť nijakú nedôslednosť. Moravská otázka má totiž aj dosah celoštátny, ktorý právom môže a musí zaujímať i Slovákov. Pri dvojčlennom národnom usporiadaní dá sa v duchu dejinnej logiky očakávať, že česká prepotentnosť miesto na osamostatnenom Slovensku bude sa vo zvýšenej miere vybiť voči Moravanom a Morave, kde v dôsledku toho vznikne, respektíve zosilnie nové ohnisko nespokojnosti, nie nepodobné slovenskému, a nastanú nové celoštátne komplikácie, ktoré by sme si navrhovaným riešením trojčlenným mohli usporiť.

Záverom by sa vari žiadalo dať na uváženie, či by sídlom federálnych, i tak málo početných úradov a inštitúcií nemala byť ústredne položená Bratislava, keďže Praha by i tak ostala sídlom českým a nebola by týmto riešením (v doterajšej situácii bez citeľného poškodenia nemožným) vážnejšie poškodená. Rozhodnutie by patrilo do kompetencie nových volených národných rád. V súvislosti s tým by sa miesto podobne excentricky položenej slovenské sídlo malo preniesť niekam do stredu Slovenska, najlepšie vari do Banskej Bystrice, spojenej postupom času so Zvolenom.

Za svoju osobu by som sa prihováral i za to, aby súčasne (v novej ústave) bol riešený (aspoň v hlavných zásadách) aj problém menšinový, a to rovnako pre všetky naše národnostné menšinové celky, najlepšie vari na základe ich konštituovania ako osobitých verejnoprávných osôb (národnostné skupiny) s volenou zastupiteľskou reprezentáciou, oprávnenou zastupovať príslušnú menšinu na zodpovedajúcej administratívnej úrovni (obec, okres, krajina) a starať sa, aby sa im nediala krivda. Týmto spôsobom by sa riešila nielen otázka slovenských presídlencov v Čechách a na Morave, ale aj vari (sociálne, nie politicky) najpálčivejšia otázka Cigánov (Rómov), kde neúspech doterajších pokusov je zavinený predovšetkým okolnosťou, že na ich čele stáli inonárodní činitelia. Vyvarovať sa treba aj príliš náhlych prechodov a vnucovania vlastných predstáv o šťastí. Predovšetkým však zamedziť najvýnosnejší

priemysel cigánsky: nadmerné plodenie detí (všeobecným obmedzením vyživovacieho príspevku, povedzme maximálne na tri deti) a povoliť im súkromné remeslá, nim s obľubou pestované (kováčstvo, gombikárstvo atp.)

Tu navrhovaným riešením menšinového problému by nastala aj náprava pre Slovákov, žijúcich v inonárodných obciach a okresoch v nezávideniahodnom menšinovom postavení. Bez ohľadu na prestížnické (národné) hľadisko (z ktorého i tak nič nemajú), že patria k štátnemu národu, by sa títo Slováci mohli organizovať v obciach a v okresoch podobne. Len s tým rozdielom, že by celomenšinovú vlastnú reprezentáciu nemali a obracali by sa priamo (na tejto úrovni) na krajinské orgány. Rozumie sa, že starosť o menšiny po každej stránke v rámci celoštátnych noriem by pripadala príslušným štátnym orgánom a len druhorado osobitným kultúrnym alebo politickým, národným spolkom (Matici, Csemadoku a p.).

Otázku úradnej (nie štátnej) reči vo vzťahu k národnostným menšinám by som konečne navrhoval riešiť čo najliberálnejšie bez zbytočných (ale z oboch strán) prestížnických tendencií zhruba v tom zmysle, aby sa každý mohol dovoliť práva a úradnej pomoci vo svojej reči. Teda v obciach reč príslušnej národnosti (s ohľadom i na prípadnú druhoradú menšinu), v okresoch, ktoré prichodia s občanmi ešte do styku či už priamo alebo sprostredkujúco smerom nadol, smerom nahor celoštátna reč úradná, smerom nadol reč obcí a obyvateľstva (zasa s ohľadom i na menšiny). Zásada, z ktorej treba vychodiť, má byť, že nie ľud sa má učiť reči úradov, ale naopak. Neslovenským štátnym občanom má byť síce daná možnosť (v školách) naučiť sa slovenčine, nemajú byť však k tomu ani priamo ani nepriamo nijako nútení.

Toto by boli asi tak hlavné problémy, ktoré by bolo treba s rozvahou a znalosťou vecí riešiť. Vychodiť treba pri tom z dvoch či troch národných (územných) celkov, a nie z liberalistického parlamentaristického počítania voličov (návrh z českej strany). Národy, o ktoré tu ide, nie sú predsa prostým aritmetickým súčtom hlasov, ale celkami a jednotkami kolektívnymi, mravnými osobnosťami, navzájom rovnoprávnymi i rovnocennými. (I v OSN má najmenší úd práve tak jeden hlas ako úd najväčší.)

Zo svojej strany nie som nijako prívržencom unáhleného postupu v týchto otázkach. Najmä nie po starších skúsenostiach, kde výdobytky, získané „vo vhodnej chvíli, ktorá sa možno už nevráti“ (podobne sa argumentuje aj dnes), boli onedlho nato, nie celkom i bez našej viny a slabošskej povolnosti, likvidované. Podľa mojej predstavy bolo by treba najprv likvidovať dôsledky kultu osobnostných deformácií v ohľade štátoprávnom i hospodárskom (ale aj inde) a vrátiť sa k prvej úprave v zmysle košického programu a v tomto výhodnejšom postavení pripravovať nové federalistické riešenie, ktorého hlavné zásady by mohli byť konečne proklamované záväzným dočasným ústavným zákonom už 28. X. 1968. Predbežne by sa však odporúčalo riešiť moravskú otázku plebiscitom. Na tomto podklade by mali byť potom

vykonané nové voľby. Novú vzájomnú úpravu by mali vykonať tieto volené orgány. I do tej doby, a to z výhodnejšieho reštituovaného postavenia by sme sa mali starať o to, aby najmä hospodárske diskriminačné deformácie z doby kultu boli (na úrovni rovnakých podmienok a možností) odstránené do budúcnosti, ale bola Slovensku daná i náležitá náhrada a reparácia aj za minulosť. Na takýto spôsob by sa vari podarilo položiť budúcnosť nášho štátu na solídne a trvanlivé základy.

Pri týchto úvahách vychodím z presvedčenia, že ak Slováci už dospeli na príslušný stupeň hospodárskeho, politického, kultúrneho a národného vývinu, nič im nemôže zabrániť uskutočniť skôr alebo neskôr svoje želania, ak to však tak nie je, tu ani najlepšie ani najvýhodnejšie dohody a ústavy nám nič nepomôžu. Mali sme a máme ich myslím dosť.

IV. Federácia a demokracia

Pravda, trvanlivosť novej úpravy nebude závisieť len od dôkladnosti základov a cieľuprimeranosti na nich vybudovaných ustanovizní, ale aj, a to dokonca vari ešte vo väčšej miere, aj na celkovom pomere obyvateľstva k nim. Tým sa dostávame k jednému z najdôležitejších predpokladov správnej náležitosti tohto pomeru, hýbucemu mysl'ami súčasníkov vedľa federalizácie najviac a či vari ešte viac, k otázke demokratizácie. Federalizácia a demokratizácia sa v bežnom dnešnom chápaní pokladajú za zjavy súbežné, vzájomne sa podporujúce. Stále počúvame, že čo i len hovoriť o federalizácii bolo možné až po demokratizácii a naopak, že demokratizácia je možná len vo federácii alebo je ňou aspoň podporovaná. No veci nie sú také jednoduché. Demokratizácia a federalizácia nie sú vždy pojmy súbežné. Niekedy demokratizácia má za paralelu centralizáciu, federalizácia zasa spiatočnosť. Ved' i u nás počuť ponosy Slovákov na Čechov, že sú síce za demokratizáciu, no nenadchýňajú sa nijako za federalizáciu. Česi zasa poukazujú na to, že Slováci sa ženú len za federalizáciou, no v demokratizácii zaostávajú.

Skutočnosť je však v oboch táboroch zložitejšia a spletitejšia. Vedľa prívržencov starého systému (u Čechov je ich viac, na Slovensku mizivá menšina) sú v oboch táboroch zložky pokrokové, ktoré sú za demokratizáciu i federalizáciu rovnako, vedľa toho sa však tu i tam vyskytujú skupiny, ktoré viac zdôrazňujú (najmä v Čechách) demokratizáciu a naopak. Posledné prevažujú na Slovensku, kde federalizácia je u mnohých súzvučkou reakcie v rozličnom odstupňovaní. Je to do istej miery pravý opak spreď februára z roku 1947-1948, kde vtedy vedúca demokratická strana, podpichovaná a zastrašovaná (nebezpečenstvom izolácie) vtedajšou stranou národnosocialistickou, tiahla do boja za demokraciu, zanedbávajúc, lepšie povedané obetujúc federáciu, to jest slovenskú národnostnú otázku, pod zástavou ktorej by bola vyhrala nielen federáciu, ale zachránila i demokraciu. Dnes pokračujeme síce opačne, ale zasa chybné a obrátene. Stavíme všetko na kartu federácie, hoc je to práve demokracia, obhajobou ktorej môžeme vyhrať i federáciu.

Federalizácia sa všeobecne viac viaže na konzervatívnosť ako na pokrokovosť. V česko-slovenskom vzťahu vrstvy pokrokovejšie mali vždy bližšie k Čechom ako vrstvy zaostalejšie. A bolo treba úporné školenie zo strany českej za nedávnej kultúrosobnostnej éry, aby si takmer všetci Slováci, bez ohľadu na svetonázor, zastali za federáciou. Spojivom je tu Čechmi do paroxyzmu vybičovaný slovenský nacionalizmus, ktorý dočasne uspel prekryť aj rozdiely svetonázorové. Začalo sa to vo väčšej miere už od rokov tridsiatych. Zástavou, pod ktorou sa začali stavať prívrženci oboch smerov, bol odpor proti snahám zblížiť slovenský pravopis a čiastočne aj samu reč s češtinou (Vážný) a hnutie za očistu slovenčiny s autonomistickými nábehmi. Nasleduje prevrat v Matici slovenskej a ľudácka demonštrácia pri Pribinových oslavách (1933), umožnená čiastočne i netaktnou a vzhľadom na celonárodnosť osláv nesprávnou diskrimináciou osoby Hlinkovej. Zjazd slovenskej mládeže v Trenčianskych Tepliciach (1932), hoc s prevahou zložky pokrokovej, vesluje, podporovaný aj komunistickým sebaurčovacím heslom, už pod touto spoločnou nacionalistickou zástavou. Nasleduje Žilinská dohoda a čo prišlo za ňou.

Po oslobodení z r. 1945 história akoby sa opakovala, i keď trochu ináč. Po medových týždňoch voči českému vzrástajúcej sa centralizmu vzrastá slovenský sinnfeinizmus. Proti rečovo-zbližovacím snahám (Liblice) dochodí r. 1953 k autonómnej pravopisnej reforme, ktorá k svojej zatiaľ poslednej fáze dospieva, vonkoncom nie náhodne, až 1. V. 1968, po vypuknutí federalizácie. Jej nositeľmi sú zasa len potomkovia Pribinovcov z r. 1933, ku ktorým sa pridávajú (zasa len zo živelného, i hospodárskymi dôvodmi živeného nacionalizmu) viac-menej presvedčene takmer aj všetci Slováci ostatní.

Toto svetonázorovo disparátne a len nacionalisticky svorné súručenstvo (kde vrstvy zaostalejšie a predstavujúce spiatočnický trend nevyložili zrejme ešte všetky svoje karty) po dosiahnutí kýženého federatívneho postavenia hrozí rozpadnutím a hegemóniou smerov zaostávajúcich, ktorým sa budú ostatné menej početné prúdy prispôsobovať (nábehy na toto máme už teraz) alebo budú majorizované, prípadne zatlačené do úzadia alebo celkom potlačené. Federácia bude slúžiť na potlačenie demokracie. Potom bude vykonaná posledná pravopisná úprava: vyhodenie ypsilonu a celkový návrat k pravopisu Bernolákovmu, i keď sa bude prípadne kryť pod pláštikom Štúrovým.

Mnohým sa táto pravopisná symbolika (taká charakteristická pre slabšieho partnera) bude zdať vari prehnanou. Plynie však priamočiaro, myslím, z logiky dejín a mal politický význam od počiatku. Prvý raz sa ju pokúšali uskutočniť r. 1940. Vtedy však, vďaka niektorým rozvážnym členom vlády, nezaťaženým toľme touto ominóznou symbolikou, podarilo sa nám vec prekaziť. Z dôvodov, pravda, vecných, nie politických, čím je súčasne aj vyvrátená mienka, že táto skutočnosť hovorí proti našej téze práve tak, ako proti nej nehovorí skutočnosť, že sa uskutočňuje za režimu práve opačného. Podobné pseudonacionalistické

auto- a heteromystifikácie nie sú totiž v dejinách ojedinelé. Dodávam, že hlavné námietky proti pravopisnej úprave nie sú ani tentoraz politické, ale vecné. Keby nová pravopisná reforma vyhovovala vecne, nebolo by proti nej námietok ani pre jej spojitosť s politikou. Reforma sama však vecne nijako odôvodnená nie je, ak, pravda, nepokladáme za dôvod, že so starým pravopisom boli určité ťažkosti. Ešte nedávno sme mohli čítať v novinách odôvodnenie člena Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra, že zaviesť jednotné písanie (s „i“) v množnej osobe bolo potrebné vraj preto, že za starého pravopisu sa tu robili chyby. Chyby a ťažkosti budú, a pravdepodobne ešte väčšie, i s pravopisom novým, lebo každému pravopisu sa treba učiť³. A ľahšie sa učiť pravopisu logicky vybudovanému ako pravopisu postavenému na takej sypkej základni, akou je fonetika. A to v dobe fonológie a štrukturalizmu, ku ktorým smerom, pokiaľ viem, sa hlásia aj autori nového pravopisu. Tak či tak, pravopisná reforma je (naruby) dieťaťom kultoosobnostnej éry pri šikovnom využití vtedajších možností. S jej zánikom mala by aj sama zaniknúť a urobiť miesto staršiemu spôsobu písania aspoň v základných princípoch (i, y, resp. s, z, so, zo, tam, kde ide o sémantické rozlišovanie), hoc dôsledný návrat k základom matičného pravopisu z r. 1940 bol by i tu krokom najschodnejším. Súčasne bude treba zaujať rozumnejšie stanovisko aj v otázke jednostranného jazykového purizmu. (Podobné stanovisko treba zaujať i voči súbežnej a i súdobej snahe o „zberňoláčenie“ slovenského národného obrodzenia).⁴

Tento vývin vecí súvisí však s federalizáciou aj inak. Po tej stránke totiž, že harmónia bude v budúcej federácii pri svetonázorovej disparátnosti neobyčajne komplikovaná.

Vychodíme pritom, pravda, z demokracie čistej, nie usmerňovacej. Sme totiž toho názoru, že riadená demokracia sa skončí neúspechom práve tak, ako sa skončilo riadené hospodárstvo. Hegemonizmus a demokracia sa neznášajú. Pravá demokracia a pravý socializmus naproti tomu sú resp. mali by byť pojmami korelatívnymi. Pravá demokracia nemôže tiež ohroziť ani socialistické výdobytky, kde potreba určitých reforiem sa všeobecne uznáva, tým menej samozrejme samo socialistické zriadenie, socialistickú sústavu. Východisko vývinové bude možno a treba hľadať nie hádam v návrate k straníckej pluralite (teda nazad), ale napred (paralelne s prognostikovaným zánikom štátu, resp. s jeho preporodením z vládnuceho na slúžiaci)⁵, bezstranovosti a v prizvaní ľudu k priamej samo- a sebevláde, najlepšie vari vo forme národných výborov a rád rozličných stupňov. A bolo by práve v záujme takejto demokracie, aby sme anomálie obdobia kultu osobnosti vyúčtovali vo všetkých smeroch (politickom, národnostnom, hospodárskom, kultúrnom i osobnom) bez zvyšku.⁶ Pravopisnú reformu, veľikášsky most a i. sem rátajú. Bojme sa i my logiky dejín. Príkladu bývalého

³ K otázke pravopisnej reformy som zaujal obsirne stanovisko v známej ankete. Nebolo však uverejnené.

⁴ O tom bližšie porov. moju repliku v Slov. literatúre 1967, str. 405.

⁵ Viac o tom v mojom článku v Životnom prostredí (SAV), 1968, č. 3. (Životné prostredie duchovné.)

⁶ Hegemónstvo menšiny, organizované vo výlučnú ľudácku stranu, opiera sa okrem toho o celonárodne nenávideného činiteľa zahraničného, bolo i tu prameňom všetkej politickej i morálnej biedy, pre ktorú Slovenský štát nevedel uspokojivo riešiť ani len otázku vlastného národa.

Rakúsko-Uhorska (rozpadlo sa, lebo nevedelo dať miesta vzráhajúcim sa národom) a tiež čiastočne i bývalého Československa i bývalého Slovenského štátu. A uvedomme si, že jedinou spoľahlivou základňou našej štátnej i národnej budúcnosti nie je ani federácia, ani demokracia osve, ale len pospolu v úzkej spojitosti.